

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 3 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatai Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсұтқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумаев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американи университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсатовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зелёного и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиля Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алибай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумашев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 432–441, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

ДІН МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ СОҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Жеңіс Едіге Жомартұлы¹

¹Қазақстан мен Орталық Азия тарихын зерттеу институты
(З Мағжан Жұмабаев көш. Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих магистрі, кіші ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0009-0008-7718-5417>. E-mail: Jj.edddy.98@gmail.com

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026
© Жеңіс Е., 2026

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діннің мемлекеттік құрылым мен идеологиялық жүйенің қалыптасуына ықпалын жаңа ғылыми зерттеулер негізінде қайта қарастыру қажеттілігімен байланысты. Кеңестік кезеңде бұл мәселе жеткілікті деңгейде зерттелмегендіктен, тәуелсіздік жағдайында түркі халықтарының рухани мұрасын, діни дүниетанымының мемлекет құру үдерістеріндегі орнын айқындау маңызды болып отыр. *Зерттеудің мақсаты* – ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діннің мемлекеттік идеология ретінде атқарған қызметін талдау, оның мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуына әсерін көрсету және осы бағыттағы соңғы ғылыми зерттеулерге шолу жасау. *Зерттеу нысаны* ретінде ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни-идеологиялық үдерістер мен олардың мемлекеттік құрылымдарға ықпалы қарастырылды. *Зерттеу барысында* тарихи-салыстырмалы, тарихнамалық талдау, жүйелік және кешенді талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, дін тарихына қатысты ғылыми зерттеулер мен тарихи деректер сараланды. *Зерттеу нәтижесінде* ортағасырлық түркі мемлекеттерінде діннің қоғамды біріктіруші, мемлекеттік билікті нығайтушы және рухани тұтастықты қамтамасыз етуші фактор болғаны анықталды. Түркі халықтарының дүниетанымдық сабақтастығы мен мемлекеттік дәстүрлерінің сақталуында діннің маңызды рөл атқарғаны көрсетілді. Сонымен қатар соңғы зерттеулерде діннің түркі мемлекеттерінің саяси, мәдени және рухани дамуындағы орнына қатысты жаңа көзқарастар қалыптасып келе жатқаны айқындалды.

Түйін сөздер: ортағасырлық түркі мемлекеттері, дін, мемлекеттік идеология, түркі дүниетанымы, ислам, дәстүрлі құндылықтар, рухани сабақтастық, мемлекеттілік, тарихнама, түркі өркениеті.

Дәйексөз үшін: Жеңіс Е.Ж. Дін мен ортағасырлық Түркі мемлекеттілігі жайлы соңғы зерттеулер // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 432–441 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

RECENT STUDIES ON RELIGION AND MEDIEVAL TURKIC STATEHOOD

Zhenis Edige Zhomartuly¹

¹Institute of History of Kazakhstan and Central Asia
(3 Magzhan Zhumabayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan)

Master of History, Junior Research Fellow

 <https://orcid.org/0009-0008-7718-5417>. E-mail: Jj.edddy.98@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhengis E.Zh., 2026

Abstract. *The relevance* of this study lies in the need to reconsider the role of religion in the formation of statehood and ideological systems in medieval Turkic states through the lens of recent scholarly research. Since this issue received insufficient attention during the Soviet period, examining the spiritual heritage of Turkic peoples and the influence of religious worldviews on state-building processes has become particularly important in the context of independent Kazakhstan. The purpose of the study is to analyze the role of religion as a state ideology in medieval Turkic states, to determine its influence on the formation and development of state institutions, and to review recent academic research on this topic. *The object* of the study is the religious and ideological processes in medieval Turkic states and their impact on political and state structures. *The research* employs historical-comparative, historiographical, systemic, and comprehensive analytical methods. The study is based on the analysis of works by domestic and foreign scholars, historical sources, and contemporary research on the history of religion. *The results* of the study demonstrate that religion served as a unifying force, strengthened political authority, and ensured spiritual cohesion within medieval Turkic states. *The research* highlights the significant role of religion in preserving the continuity of Turkic worldview traditions and statehood. It also reveals the emergence of new scholarly approaches that reassess the political, cultural, and spiritual significance of religion in the development of Turkic civilizations.

Keywords: medieval Turkic states, religion, state ideology, Turkic worldview, Islam, traditional values, spiritual continuity, statehood, historiography, Turkic civilization.

For citation: Zhenis E.Zh. Recent studies on religion and medieval Turkic statehood // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 432–441. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

ПОСЛЕДНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О РЕЛИГИИ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ТЮРКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Женис Едиге Жомартулы¹

¹ Института изучения истории Казахстана и Центральной Азии
(3 Магжана Жумабаева ул., Астана, Республика Казахстан)

Магистр истории, младший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0008-7718-5417>. E-mail: Jj.edddy.98@gmail.com

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Жеңіс Е., 2026

Аннотация. *Актуальность исследования* обусловлена необходимостью переосмысления роли религии в формировании государственности и идеологических систем средневековых тюркских государств на основе современных научных исследований. Поскольку в советский

период данная проблема изучалась недостаточно, в условиях независимого Казахстана особую значимость приобретает исследование духовного наследия тюркских народов и влияния религиозного мировоззрения на процессы государственного строительства. *Цель исследования* заключается в анализе роли религии как государственной идеологии в средневековых тюркских государствах, определении её влияния на формирование и развитие государственных институтов, а также в обзоре новейших исследований по данной проблематике. Объектом исследования являются религиозно-идеологические процессы в средневековых тюркских государствах и их влияние на государственно-политические структуры. *В ходе исследования* использованы историко-сравнительный, историографический, системный и комплексный методы анализа. *Источниковую базу* составили труды отечественных и зарубежных учёных, исторические источники и современные исследования по истории религии. *Результаты исследования* показали, что религия выступала важным фактором консолидации общества, укрепления государственной власти и обеспечения духовного единства в средневековых тюркских государствах. Выявлена значительная роль религии в сохранении преемственности тюркского мировоззрения и традиций государственности. Также установлено, что современные исследования формируют новые подходы к оценке политического, культурного и духовного значения религии в развитии тюркских цивилизаций.

Ключевые слова: средневековые тюркские государства, религия, государственная идеология, тюркское мировоззрение, ислам, традиционные ценности, духовная преемственность, государственность, историография, тюркская цивилизация.

Для цитирования: Женис Е.Ж. Последние исследования о религии и средневековой тюркской государственности // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 432–441. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_432-441

Кіріспе. Отан тарихы діннің дәстүрлі мемлекеттілікке ықпалы туралы жан-жақты, кешенді зерттеулерді талап етеді. Өйткені, ортағасырлық түркі мемлекеттері үшін дін мемлекеттік-идеологиялық құрылым ретінде өмірдің барлық салаларына араласты. Мемлекеттік институттар, әдет-ғұрып, салт-сана, сыртқы байланыстар, ішкі шаралар, мәдениет пен өнер де діннің әсерінен тыс қалмады. Діннің мемлекеттік идеология ретінде ықпалы сол мемлекеттердің қалыптасып дамуына тікелей қатысты болды. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным түрлі себептерге байланысты өзгерістерге ұшырағанмен, тарихи кезеңдер барысында өзегі сақталып, тарих сабақтастықтың орын алғандығын көреміз. Яғни, сақтар мен ғұндар кезеңінен бастап Қазақ хандығының құлдырау кезеңі аралығында ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі тамырын тереңге жіберген дәстүрлі дүниетаным сабақтастық жолмен даму үрдісін бастан кешті.

Дегенмен, отан тарихындағы көптеген мәселелердің шешілуіне ықпал ете алатын бұл ақиқат белгілі тарихи себептерге байланысты назардан тыс қалды. Соңғы жылдары, Қазақ мемлекеттілігінің қайта қалпына келтірілуімен жас мемлекетіміздің тәуелсіздік тұғырын нығайту мақсатында отан тарихының назардан тыс қалып келген тұстарын жете зерттеу заман талабы болып отыр. Өйткені, төл тарихымызды зерттеу ұзақ жылдар бойы бір жағынан кеңестік идеологияның, екінші жағынан әлем тарихын зерттеудегі еуроцентристік көзқарастың қысымымен өз дәрежесінде жүргізілмеді. Ал, дүниеге көзқарастың атейстік қалпын негізге алған коммунистік идеология рухани процестердің тарихымыздағы орыны жайлы зерттеулер жүргізуге мүмкіншілік бермеді.

Идеологиялық құрсаудан босап, тәуелсіздікке қол жеткізген соң зерттеушілер үшін бұрын жабық болып келген зерттеу тақырыптарына жол ашылды. Тәуелсіздікпен бірге, діннің отанымыздың тарихындағы маңызы жайлы алғашқы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Дегенмен, шығыс тілдері мен теологиялық ілімдерді жетік меңгерген дін тарихы бойынша зерттеушілердің әлі де болса жеткіліксіздігінен отандық ғылымда дін мен қоғам ара-қатынасының тарихы мәселесі өз зерттеушілерін күтуде. Оның себебі түсінікті де - ұзақ

жылдар бойы ислам дінімен байланыса қалыптасқан ұлттық идеологиямыздан ажырап, дүниетанымдық адасуды бастан кешудің ауыр рухани-мәдени зардаптарын жою біршама уақытты талап ететіні рас.

Аталмыш мәселелер төңірегіндегі зерттеулерді жүргізу тек тарихи таным үшін ғана емес, еліміздің тәуелсіздігін нығайту үшін тарихи дәстүрлерден сабақ алу үшін де аса маңызды. Еліміздің саяси-экономикалық тұғырының бекіп, дамуы барысында мемлекеттің дамуы үшін керекті құрал ретінде рухани құндылықтардың қажеттілігі барынша сезіліп отыр. Елімізде мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бергі мерзім ішінде өздеріне берілген конституциялық құқық негізінде идеологиялық ағымдардың түрлі нұсқалары қалыптасып үлгерді. Мемлекетіміздегі этно-демографиялық, саяси-әлеуметтік жағдайдың дамып, өзгеруіне байланысты осы идеялардың арасынан елімізде басталған реформалардың табысты жүргізіліп, оған қоғам мүшелерінің белсенді қатысуын қамтамасыз ететін, халықтың көпшілік бөлігінің рухани сұранысын қамтамасыз ете алатын дара түрін мемлекеттік дәрежеге көтерудің қажеттілігі барынша сезіле басталды. Еліміздегі жаңа ұлттық-мемлекеттік идеологияның қалыптасуы барысында тарихи құндылықтарды ескеру тәуелсіздігіміздің баяндылығының кепілі екендігі анық. Міне, сондықтан да зерттеу жұмысы туған тарихымыздың өткенінен сабақ алып, ұлттық идеяны қалыптастыру саласында болашаққа батыл қадамдар жасау үшін аса өзекті болып табылады.

Жалпы, адамзат тарихының кез-келген кезеңінде діннің мемлекеттің қалыптасуында, өсіп-өркендеуінде, немесе құлдырап, жоғалуында ерекше маңызға ие болғандығы белгілі. Мысалы, ислам дінін алсақ—дәл осы ислам діні араб халифаты мен Шығыстық көптеген мемлекеттерді құрушы, халқын біріктіруші негізге, идеологияға айналды. Саяси тұрғыда әлсіреп біткен, бірақ ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-мәдени тұтастықтарды ыдыратып, оны жаңа дәрежеге, жаңа кезеңге көтере дамытатын да дін. Индуизмнің әбден қалыптасып, бекіген қағидаларымен жымдаса қалыптасқан дәстүрлі үнді мәдениеті де осы жайды бастан кешті. Ислам дінінің осы аймаққа енуі арқылы тұтас халықты, тұтас мәдениетті екіге жарып, бір-біріне дүниетанымдық, саяси, мәдени тұрғыда қарама-қарсы халықты, мәдениетті, мемлекетті (Үндістан, Пакистан, Бангладеш, Непал) қалыптастырды. Керісінше, әртүрлі этникалық тек пен мәдениетке, тіл мен нәсілге жататын екі түрлі халықты да бір мемлекеттің астына біріктіретін де дін. Көне ирандық дәстүрлерді бойына сіңірген, исламдағы негізгі ағымдардың бірі болып табылатын шиизм әу баста мұсылман дінбасылары тарапынан күпірлік ағым болып танылды. Осы ағымды ұстанатын Иран түріктері (шииттер) мен Осман түріктері (суниттер) бір аймақта тұрып, бір тілде сөйлегенмен өздерінің діни көзқарастары негізінде екіге жарылып, дүркін-дүркін қанды қақтығыстарды бастан кешті. Түркілер үшін осы діни ағым дезинтеграциялаушы құбылыс болса, ирандықтар үшін интеграциялаушы, біріктіруші, топтастырушы сипатқа ие болды. Қазіргі таңда Иран еліндегі әртүрлі этникалық тектерге жататын (семиттер, түркілер, ирандықтар) халықтар дәл осы шиизмнің ықпалымен бірігіп, ынтамақтасып отыр.

Ортақ тарихи тамырға ие, шаруашылық-мәдени, лингвистикалық, антропологиялық тұрғыда біртұтас ортағасырлық түркілер турасында да осыны айтуға болады. Егер қазіргі түркі халықтарының арасында қандай да бір өзара жақындық сақталса, немесе қандай да бір алшақтық болса, онда оның себебін өзге факторлармен қатар діннен де іздеген дұрыс. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріне тән ерекшелік те дәстүрлі дүниетанымның сол мемлекеттердің саяси тарихында үлкен маңызға ие болып, олардың өркендеуі мен құлдырауына айтарлықтай әсер еткендігі.

Ортағасырлық түркі мемлекеттерімен белсенді саяси-экономикалық байланыста болған іргелі, көрші мемлекеттер тарапынан үнемі төніп тұратын қауіп-қатерден сақтану және этносаяси және экономикалық-шаруашылық ерекшеліктерге ие тайпалардан құралған мемлекеттің саяси тұрақтылығын сақтауға ұмтылысы түркілердің дәстүрлі түркілік дүниетанымның идеологиялық мүмкіншілігіне тікелей байланысты болды. Яғни, мемлекеттің

өсіп-өркендеуі немесе құлдырап жоғалуы мемлекеттегі идеологиялық дәстүрлердің тұрақтылығына тәуелді болды.

Кеңестік идеологиялық жүйе тұсында бұл маңызды мәселеге баса көңіл аударылмай, ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның мемлекеттердің қалыптасуына әсерін кешенді түрде қарастыра зерттелмеді. Сондықтан да, әдетте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылу және құлдырау себептерін іздегенде көбінесе осы мемлекеттердегі саяси-экономикалық аспектілер зерттеу нысанына айналып, ал рухани-мәдени, діни факторларға жете мән берілмеді. Осының әсерінен ортағасырлық түркі мемлекеттерінің өркендеуі мен құлдырау процестерінің себептері түсіндірілгенде шынайылыққа қол жеткізіле бермеді.

Саяси тәуелсіздікке қол жеткізуімізбен, рухани қайнарларымызға бет бұрып, бұрынғы таптырауын болған көзқарастан арылып, тарихымызды шынайы зерттеу қажеттілігі туындауда. Бұл туралы Қ.Ж. Тоқаев «Тағдыр тауқыметі ұлтымыздың жүрегінен азаттық рухын өшіре алмады. Қазақтың қайсар ұл-қыздары қашанда елді бостандыққа үндеп, жігерін жани білді. Біздің мемлекеттілік тарихымыз көне заманнан бастау алады. Бір кезде бөрілі байрақ көтерген көк түріктер мәңгі ел болуға ұмтылды. Күлтегін мен Білге қаған туралы тастағы жазулар тарихымыздың тереңдігін танытады. Батыр бабаларымыз бүкіл Еуразияда ат ойнатқан қуатты мемлекеттер құрды», деп (Тоқаев, 2021), кеңестік кезеңдегі дін тарихының теперіш көру себепін дәп басып айта білді. Ал, Батыс зерттеушілері де не түркі-көшпенділер дүниетанымымен таныстықтың әлсіздігінен, немесе өздерінің белгілі бір діни-саяси көзқарасының ықпалынан, не болмаса Батыс зерттеушілерінің көпшілігіне тән еуроцентристік көзқарас әсерінен мәселеге барынша байыпты қарай алмады.

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды насихатталып, іске аса бастаған жахандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын білініп отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршеңдігі мен бейімделгіштігі қазіргі жақандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшеліктері екендігін дәлелдеп, жахандық мәселелерге тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Міне сол үшін де, мәселеге қатысты көкейтесті деректерді дәйектеп, дәлелдеу ортағасырлардағы түркілердің дәстүрлі дүниетанымының қалыптасу тарихына терең талдау жасаусыз күрделі болып қала береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік негізін ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дін мен мемлекет қатынастарына арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері құрайды. Атап айтқанда, Ш.Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ә.Марғұлан, К.Ақышев, Ә.Т. Төлеубаев, Қ.Сартқожаұлы, М.С.Орынбеков, А.Ғалиев, М.Бұлытай, Ю.Зуев, Н.Нұртазина, Д. Кенжетай, З. Жандарбек және басқа зерттеушілердің еңбектері талданды. Сонымен қатар түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымы, ислам дінінің таралуы, діни-идеологиялық үдерістер және мемлекет қалыптастырудағы рухани факторлардың рөліне қатысты ғылыми әдебиеттер пайдаланылды.

Зерттеу барысында тарихнамалық талдау әдісі қолданылып, мәселенің зерттелу деңгейі мен ғылыми көзқарастардың эволюциясы қарастырылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әртүрлі кезеңдердегі түркі мемлекеттерінің діни және идеологиялық ерекшеліктері салыстырылды. Жүйелік талдау әдісі негізінде діннің мемлекет құрылымы мен қоғамдық қатынастарға ықпалы кешенді түрде бағаланды. Сондай-ақ талдау және жинақтау әдістері арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни фактордың мемлекеттілікке әсері жөніндегі ғылыми тұжырымдар қорытындыланды.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тағдырына дәстүрлі дүниетанымның ықпалы мен маңызы мәселесі осы күнге дейін тұтас, кешенді түрде зерттеу нысаны болмады. Түркі мемлекеттерінің тарихындағы мемлекеттік дәстүр жайлы біршама еңбектер жазылғанмен, түркі мемлекеттеріндегі рухани процестер, мемлекеттегі діннің орыны, дүниетанымдық бағыттар мен күрестер туралы арнайы зерттеулер жүргізілмеді.

Дегенмен, түркілердің наным-сенімі, олардың тарихи сабақтастығы жайлы біршама еңбектердің атқарылғандығын айтуға тиіспіз.

Нәтижелер. Осы орайда, көне дәстүрлі нанымның сабақтастығы, оның жаңа діни қабаттарға әсері жайлы алғаш зерттеулер Шоқан Уәлихановтікі екендігінде дау жоқ. Ол көне нанымдардың жекелеген элементтерінің исламданған қазақ қоғамындағы орыны жайлы өзінің атақты «Қырғыздардағы шамандықтың іздері», «Тәңірі», «Даладағы мұсылмандық туралы» атты тамаша еңбектерін жазды (Валиханов, 1984). Ол өз зерттеулерінде көне нанымдардың өміршеңдігін, олардың жаңа, ислам дінінің тасасында қала отырып, онымен жымдаса қазақ тіршілігінің жан-жақты салаларында өз маңызын сақтап отырғандығын шебер көрсетіп берді.

Қазақ зерттеушілерінің тағы бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев те исламданған қазақ қоғамындағы діни синкретизм мәселесіне өз шығармаларында жіті назар аударды (Көпейұлы, 1995). Ғұлама ғалым өз шығармаларында ислам дінін қабылдағаннан кейінгі қазақ дүниетанымындағы жаңа діннің ескі сеніммен үндестігін, араласуын, жымдасуын шебер көрсете білді.

Бертін келе отандық зерттеушілердің көш басы болып Ә.Марғұлан көне нанымның түркілердің ерте мемлекеттік дәстүрге ықпалын, оның тарихи сабақтастығын бұлтартпас дәлелдермен нақтылады (Марғұлан, 2003). Ғалымның әсіресе, сонау сақ-скиф дәуірінен бастау алатын сенімнің ерте формаларының, әсіресе бөрі тотемінің сол кезеңдердегі мемлекеттіліктің қалыптасуындағы маңызы мен тарихи сабақтастығын анықтап, қазіргі қазақ қоғамында сақталып отырған элементтері арқылы көрсетіп берді.

Дәстүрлі дүниетанымның көне қатпарларына талдау жасаған тағы бір ғалым—К.Ақышев. Ол археологиялық мәліметтерді (жерлеу ғұрпы, қабір құрылымы) пайдалана отырып сақтар мен үйсіндердің наным-сенімдерін қалпына келтіруге тырысты (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, Кушаев, 1966, 1963). Рулық-патриархальды қатынастардың ыдырап, ерте түркілердің мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңіндегі наным-сенімдердің ерекшеліктерін анықтады. Дегенмен, ғалым өз зерттеулерінде көне түркі сенімін көне ирандық мифологиямен байланыстырып, сол кездегі «дәстүрге» сай еуроцентристік көзқарастың шеңберінде қалды.

Бұлардан өзге дәстүрлі дүниетанымның негізі ретінде алынған дәстүрлі түркілік дүниетаным жайлы зерттеулер де баршылық. Яғни, түркілердің дәстүрлі дүниетанымынсыз ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның қалыптасу заңдылықтарын түсіну айтарлықтай қиындықтар тудырар еді. Бұл қатарға жататын еңбектерге Ә.Т. Төлеубаевтың түркілердің дәстүрлі дүниетанымы жайлы зерттеулері (Төлеубаев, 1992), Сартқожаұлы Қаржаубайдың көне түркілердің мәдениеті жайлы соңғы зерттеулері (Сартқожаұлы, 2002, 2003), С. Ақатаевтың «Мировоззренческий синкретизм казахов» (Ақатаев, 1995) атты зерттеуі, М.С. Орынбековтың «Верования древнего Казахстана» (Орынбеков, 1997), А. Ғалиевтың «Традиционное мировоззрение казахов» (Ғалиев, 1997) атты зерттеулерінде дәстүрлі түркілік дүниетанымды қазақтардың қазіргі наным сенімдерінің қалдықтарын зерделеу арқылы қалпына келтірген. Осы орайда М.Бұлытайдың «Ата-баба діні? Түркілер қалай мұсылман болды» атты еңбегінде (Бұлытай) түркілердің исламды қабылдау қарсаңында көп дінділіктен бір тәңірлікке—монотеизмге өту этапының заңдылығы зерттеу нысанына айналған.

Көне түркі қоғамындағы идеологиялық мәселелерге қатысты зерттеу жүргізіп келе жатқан қазақстандық ғалымдардың қатарына Ю.Зуевты жатқызуға болады. Ол өзінің «Ранние тюрки: очерки истории и идеологии» атты еңбегінде көне түркі мемлекеттеріне бөгде идеялардың әсерін көрсетуге тырысқан (Зуев, 2002). Зерттеушінің мәселеге бір жақты қарап, аталмыш процестерден тек жағымды нәтижелерді көруге тырысқандығына қарамастан оның

еңбектерінің ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық күрестерді зерттеудегі маңызы басым. Осындай зерттеушілердің қатарына көне түркі мемлекеттеріндегі билік жүйесіндегі ерекшеліктер мен идеологиялық қайшылықтар жайлы біршама зерттеулер жүргізген жас ғалым К.У. Торланбаеваны атауға болады (Торланбаева, 2002).

Жоғарыда көрсетілген зерттеулер ортағасырлық түркілер қандай дүниетанымды ұстаным етті, осы дүниетаным тарих барысында қалай өзгеріп, рухани сабақтастықты бастан кешті деген сұрақтарға толық жауап бере алды.

Дегенмен, түркі қоғамындағы діннің маңызы, оның дәстүрлі мемлекеттіліктің құрылымына ықпалы жайлы, түркі халықтарының тарихындағы діни алалықтың зардаптары жайлы кешенді зерттеулердің саны шектеулі. Әсіресе, түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық бағыттардың өзгеруінің саяси-мәдени салдарлары жайлы соңғы кездерде біршама еңбектер жарық көрді. Ислам дінінің енуі қарсаңындағы түркі қоғамындағы рухани-саяси өзгерістер жайлы жазылған біршама еңбектердің еңбектердің авторы, тарихшы Н.Нұртазина (Нұртазина, 2002). Ғалымның ислам дінінің түркі халықтарының рухани болмысына әсері, діннің қалжыраған, идеологиялық тұрғыда күш-қуаты түгесілген түркі қоғамындағы өркениеттік, прогресшіл маңызы жайлы тың пікірлері санасуға тұрарлық. Ислам дінін қабылдап, жаңа дінді мемлекеттік идеология дәрежесіне жеткізген тұстағы дүниетанымдық сабақтастық жайлы соңғы кездері қазақ зерттеушілері тарапынан ауыз толтырып айтарлық еңбектер жазылды. Солардың бірі Д. Кенжетай жазған «Қожа Ахмет Йассауи дүниетанымы» атты еңбегі (Кенжетай, 2004). Зерттеуші өз еңбектерінде көшпенді қоғамға ислам дінінің йассауи ілімі арқылы ену ерекшеліктеріне талдау жасады. Аталмыш тақырыпта іргелі зерттеулерімен көзге түсіп жүрген отандық ғалымдарымыздың бірі – З. Жандарбек. Ол діни шежіре деректері арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттері мен Қазақ хандығының қалыптасып, дамуындағы Қожа Ахмет Йассауи мен сопылық ілімнің орыны туралы біршама нәтижелерге қол жеткізді (Жандарбек, 2000). З.Жандарбектің «Йассауи жолы және қазақ қоғамы» атты жаңа зерттеуінде (Жандарбек, 2006) түркі халықтарының, қазақ халқының тағдырына діни қайшылықтардың ықпалы жайлы кең тоқталады. Аталмыш зерттеулер отан тарихындағы түркі-қазақ қоғамымен қалыптасып, дамыған діннің сипатын, түркі-қазақтардың ислам дінін қабылдау ерекшеліктерін зерделейді. Дегенмен, бұл зерттеулердің ауқымы хронологиялық тұрғыда шектеулі. Сондай-ақ дінді тұтас жүйе ретінде емес, тек бір ғана дін–ислам шеңберінде қарастырады.

Талқылау. Қазіргі кезеңдегі еліміздің мемлекеттік-ұлттық идеологиялық тұғырнама таңдау кезеңінде аталмыш мәселенің тарихи маңызын ашып, көрсетіп беру де зерттеудің басты мақсатына жатады. Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «ұлттық идея ол ең алдымен өзінің ұлттық тұтастығын айқын сезінуге негізделеді. Ұлттық идея қоғамның өз ізінде пісіп жетіледі. Онда сырттан таңылған сипат болмайды. Ұлттық идея идеологиялық жәдігөйлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады. Ұлттық идеяны қалыптастыруымыз өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болмақ» (Тоқаев: 237) деген еді. Осыған орай, жас тәуелсіз еліміздің тарихи құндылықтарын қайта түгендеп, тарихи ақиқаттарды қайта қалпына келтіру арқылы тәуелсіз еліміздегі идеологиялық бағыттардың тарихи негізін жасау да күн тәртібінен түскен жоқ.

Ерте ортағасырлырдан бастау алған тарихи сабақтастық бүкіл ортағасырлар бойы сақталып, қазіргі заманымызға дейін өз көкейтестілігін жоғалтпады. Орта ғасырлар мен қазіргі заманымыз аралығында бірнеше ғасырлар өтіп, сол дәуірлердегі тарихи оқиғалар мен саяси үрдістер ауылы алыстағанмен, олардың салдарларының қазіргі кездегі әсері әлі де аса маңызды. Қазіргі кездегі әлемнің бір бөлшегі ретіндегі түркі мемлекеттері бетпе-бет келіп отырған саяси-рухани мәселелердің шығу себептері мен шешілу түйіндерін іздестіргенде де олардың негізінің тарих қойнауларына алып баратынын байқаймыз. Қазіргі әлемнің назарын аударып отырған сәт жахандану кезеңіндегі қазіргі заманғы түркі әлемінде де

мемлекеттіліктің, дәстүрлі түркілік дүниетаным негіз болған мәдениеттің, тіл мен салт-сананың, сол арқылы ұлттың сақталуы маңызды мәселеге айналып отыр.

Жахандану үрдісіне аяқ басқан тұста халқымыздың ұлттық бітім-болмысының сақталуының, өзге елдермен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауда, ақпараттық майдан жағдайында ұлттық қауіпсіздігіміздің мызғымастығының кепілі бола аларлық бірден бір күш дәстүрлі дүниетанымды қайта түлету қажеттілігі барынша сезіліп отыр.

Осыған қарамастан, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары діннің идеологиялық мүмкіндіктерін қоғамымыздың дамуына пайдалану туралы ұсыныстарға «бір ғана ұлттық идея біздің идеологиямыздың басты арқауы бола алмайды. Тұрғын халықтың құрамы көп ұлтты болған жағдайда мұндай бір ұлт идеясы қарама қарсылықтар туғызып, жағдайды ушықтырып жіберуі мүмкін деп, осындай моноидеологияға дінді жатқызады. Олар орта ғасырлардағы діни идеологияға қарсы шыққан Жанна Д'Арк, Бруноларды мысалға келтіріп, діннің идеология бола алмайтынына Республика тұрғындарының тақуалықтығымен көзге түспегендіктерін, екіншіден, белгілі бір діннің қасиеттілігі мен маңыздылығын жасанды түрде дәріптеу, қолдап көтермелеу басқа дін таным иелерінің қарсылығын туғызуы әбден мүмкін» деген себептермен бұдан тартынды (Кішібеков, 1995:10). Тәуелсіздікке жаңа қол жеткізіп, кеңестік идеологияның зардаптарынан әлі де ес жыя алмай отырған тұста діннің идеологиялық мүмкіншілігіне бұлайша баға беру түсінікті де.

Қорытынды. Дегенмен, қазіргі түркі қауымдастығындағы демократиялық құндылықтардың шынайылығын қамтамасыз ету үшін барлық түркі халықтарының талабынан шығатын ортақ идеялық құндылықтарды көтеретін ислам дінінің сарқылмас идеялық мүмкіншілігін пайдалану осы олқылықтың орнын толтырар еді. Тек ислам ғана түркілерді бір идея төңірегіне шынайы топтастырып, біріктіре алады. Оның бірнеше себептері бар. Олардың ең бастысы, ислам діні ұзақ мерзімдерге түркі мемлекеттерінің ресми идеологиясына айналып, осы міндетті абыроймен орындап шыққандығында болып тұр. Өткенгі және қазіргі түркі мемлекеттерінің қайысы болмасын белгілі бір дәрежеде исламның идеялық қайнар көзінен сусындаған. Тарихтағы түркілік селжүктер, ғазнауилер, темірлер, Шыңғыс ұрпақтары, османлылар, Қазақ хандығы сияқты мемлекеттер өздеріне исламды идеялық ұстаным ете талай жетістіктерге жеткендігі белгілі. Діннің еліміздегі идеялық бағдарға айнала алуының тағы бір дәлелі оның соңғы бір-екі ғасырға дейін қазақ халқының заңды бірден-бір мемлекеттік идеологиялық құқыққа ие болуында еді. Сонау ортағасырлардан бері ұзақ уақыттар бойы қазақ мемлекетінде ислам діні, ресми идеологиялық тұғырда болып, қазақ мемлекеттерінің негізгі бағыт-бағдарын белгілеп беріп отырған. Дәл осы идеология қазақ хандығының қабырғасының қатайып, Қытай, Ресей, Иран сияқты елдерге қарсы мықты идеологиялық тұғырға айналғаны тарихтан белгілі. Өкінішке орай, түркі мемлекеттерінің түгелге жуығы дерлік әр түрлі саяси себептерге байланысты исламның идеологиялық потенциалын сарқа пайдаланбастан, дінді бар болғаны от басы, ошақ қасы қажетін өтейтін өзіне лайықты емес орынға кері шегеріп тастады. Осыған ұқсас жағдайлар түркі мемлекеттерінің түгелге дерлігін шарпыды.

Еліміздегі ислам дінінің ықпалының өсуі Республикада қазақ лингвистикалық фонетикасының күшеюіне әсер етіп отыр. Орыс тілі түркі тілдестер тығыз орналасқан аудандарда ұлтаралық функциядан айырылып, орнын қазақ тілі басуда. Көріп отырғанымыздай, Қазақстан мысалында ислам діні түркі халықтарының өзара жақындасуына оң ықпалын тигізіп отыр.

Бұдан өзге, бір идея мен ортақ құндылықтар төңірегінде қалам тербеп, жалпы түркілік-исламдық-адамзаттық озық қасиеттерді дәріптеген, түркілік дәстүрлі дүниетанымнан нәр алған барша түркіге ортақ Йссауи, Абай, Жүсіп Баласағұн, Мақтұмұлы, Манас, Низами, Шәкәрімдердің ойларына шын мәнісіндегі сұраныстар туып, олардың қазіргі түркі қоғамына араласу дәрежесі арта түсіп, олар көтерген идеялардың пайдалану механизмдері іске қосылар еді. Бұл дегенің Көне түркі жазбаларындағы ел бірлігі туралы ойлар мен кешегі өткен түркі

қоғамының ойшылдарының рухани мұраларының екінші өмірінің басталуы еді. Бұл өз кезегінде түркі әлеміндегі қайта өрлеу кезеңінің басталуына себепкер болған болар еді.

Соңғы кездері еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тарапынан көтеріліп жүрген «Орталық Азия мемлекеттерінің одағын» құру жөніндегі идеясының жүзеге асуы үшін де қажетті осы мемлекеттердің бірігуінің тарихи негізділігін анықтауда, түркі мемлекеттерінің болашақ одағының идеялық негізін қалауда да осындай зерттеулердің өзектілігі анық.

Әдебиеттер

- Акатаев, 1995 — Акатаев С. Мировоззренческий синкретизм казахов. Автореферат док. дисс. -Алматы, 1995. -38 с.
- Акишев, 1963 — Акишев К.А. Г.А.Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Изд. АН КССР, -Алма-ата. 1963. 214с.
- Бұлытай — Бұлытай М. Ата-баба діні? Түркілер қалай мұсылман болды? –Алматы: Білім. 200. 504 б.
- Валиханов, 1984 — Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-томах // том I. (отв. ред. Маргулан А. и., др). -Алматы: Каз.сов.энцикл, 1984. 310 с.
- Галиев, 1997 — Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. -Алматы: Фонд Евразии,1997. 167 с.
- Жандарбек, 2000 — Жандарбек З.З. Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлақидың “Насаб-намасы”. Оңтүстік Қазақстанның YIII–XII ғ.ғ. тарихының дерегі. Тар.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. Түркістан: 2000. 156 б.
- Жандарбек, 2006 — Жандарбек З.З. "Йассауи жолы және қазақ қоғамы". Ғылыми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006. 256 б.
- Зуев, 2002 — Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. -Алматы: Дайк пресс. 2002. 338 с.
- Кішібеков, 1995 — Кішібеков Д. Біздің идеологиямыз қандай болу керек? //Халық кеңесі. 1995 жыл, 7 қазан.
- Кенжетай, 2004 — Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы.-Түркістан: Тұран. 2004 ж. 341 б.
- Көпейұлы, 1995 — Көпейұлы М.Ж. Адам және жұлдыздар ара-қатынасы. Қазақстан тарихы. № 6. 1995. 23 – 30 бб.
- Қаржаубай, 2003 — Сартқожа Қаржаубай. Орхон мұралары: тарихнамалық-деректанулық талдау. 1 кітап. –Астана: Елорда. 2003. 392 б.
- Маргулан, 1966 — Маргулан А.Х., Акишев К.А, Кадырбаев М.К, Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Ғылым, 1966. 328 с.
- Марғұлан, 2003 — Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 14 Т// 3 Т. Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген жартас гравюралар. 4 Т. Ислам дінінің келуіне дейінгі Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер. Құрастырған Д.А.Мрғұлан. Д.Марғұлан. Алматы: Дайк-пресс, 2003 ж. 50 б. +жапсырма -246 б.
- Нұртазина, 2002 — Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы, Өнер, 2002. 208 б.
- Орынбеков, 1997 — Орынбеков М.С. Верования древнего Казахстана. Алматы: Ғылым, 1997. 137 с.
- Сартхожаулы, 2002 — Сартхожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745–760 годах. Астана. Фолиант: 2002. 204 с.
- Тоқаев, 1984 — Тоқаев: Біздің мемлекеттілік тарихымыз көне заманнан бастау алады//
- Толеубаев, 1992 — Толеубаев А. Реликты до исламских верований казахов. - Афтореф. канд. филос. наук. -Алматы: КазГУ, 1992. 33 с.
- Торланбаева, 2002 — Торланбаева К.У. Институт каганской власти. Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд.ист.наук. Алматы. 2002. 23 стр.

References

- Akataev, 1995 — Akataev S. Mirovozzrencheskii sinkretizm kazakhov. Avtoreferat doktorskoi dissertatsii. Almaty, 1995. 38 s. (In Russian)
- Akishev, 1963 — Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevniaia kul'tura sakov i usunei doliny reki Ili. Alma-Ata: Izd. AN KSSR, 1963. 214 s. (In Russian)
- Bulytai — Bulytai M. Ata-baba dini? Turkiler qalai musylman boldy? Almaty: Bilim, 2000. 504 b. (In Kazakh)
- Valikhanov, 1984 — Valikhanov Ch.Ch. Sobraanie sochinenii v 5 tomakh. T. I / отв. red. Margulan A.Kh. i dr. Almaty: Kaz. sov. entsikl., 1984. 310 s. (In Russian)
- Galiev, 1997 — Galiev A.A. Traditsionnoe mirovozzrenie kazakhov. Almaty: Fond Evrazii, 1997. 167 s. (In Russian)

- Zhandarbek, 2000 — Zhandarbek Z.Z. Maulana Safi ad-din Orung Qoilaqidyn «Nasab-namasy». Ontustik Qazaqstannyn VIII–XII gg. tarihnyn deregi. Diss. na soiskanie uchenoi stepeni kand. ist. nauk. Turkistan, 2000. 156 b. (In Kazakh)
- Zhandarbek, 2006 — Zhandarbek Z.Z. «Iassau zholy zhane qazaq kogamy». Gylymi zertteu. Almaty: El-shezhire, 2006. 256 b. (In Kazakh)
- Zuev, 2002 — Zuev Yu.A. Rannie tiurki: ocherki istorii i ideologii. Almaty: Daik-Press, 2002. 338 s. (In Russian)
- Kishibekov, 1995 — Kishibekov D. Bizdin ideologiamyz kandai bolu kerek? // Halyq kenesi. 1995. 7 qazan. (In Kazakh)
- Kenzhetai, 2004 — Kenzhetai D. Qozha Akhmet Iassau duniestanymy. Turkistan: Turan, 2004. 341 b. (In Kazakh)
- Kopeiuly, 1995 — Kopeiuly M.Zh. Adam zhane zhuldyzdar ara-katynasy // Qazaqstan tarihy. 1995. No. 6. B. 23–30. (In Kazakh)
- Karzhaubai, 2003 — Sartkozha Karzhaubai. Orkhon muralary: tarikhnamalyk-derektanulyq taldau. 1 kitap. Astana: Elorda, 2003. 392 b. (In Kazakh)
- Margulan, 1966 — Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevniaia kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana. Alma-Ata: Gylym, 1966. 328 s. (In Russian)
- Margulan, 2003 — Margulan A.Kh. Shygarmalary. T. 3. Saryarka petroglifteri. T. 4. Islam dininin keluine deiingi Ulytau toniregindegi tas musinder / qurast. D.A. Margulan, D. Margulan. Almaty: Daik-Press, 2003. 50 b. + zhapsyrma 246 b. (In Kazakh)
- Nurtazina, 2002 — Nurtazina N. Qazaq madenieti zhane Islam (tarikhi-madeniettanulyk zertteu). Almaty: Oner, 2002. 208 b. (In Kazakh)
- Orynbekov, 1997 — Orynbekov M.S. Verovaniia drevnego Kazakhstana. Almaty: Gylym, 1997. 137 s. (In Russian)
- Sartkhozhauly, 2002 — Sartkhozhauly K. Ob"edinennyi kaganat tiurkov v 745–760 godakh. Astana: Foliant, 2002. 204 s. (In Russian)
- Tokaev, 1984 — Tokaev. Bizdin memlekettik tarihimyz kone zamannan bastau alady. (In Kazakh)
- Toleubaev, 1992 — Toleubaev A. Relikty doislamskikh verovani kazakhov. Avtoreferat kand. filos. nauk. Almaty: KazGU, 1992. 33 s. (In Russian)
- Torlanbaeva, 2002 — Torlanbaeva K.U. Institut kaganskoi vlasti. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Almaty, 2002. 23 s. (In Russian)

Жамолова Д. ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА И КИТАЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)	406
Жандарбек З. ТҮРКІСТАН АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ НЕГІЗІ МЕН КИЕЛЛІК СИПАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	418
Жеңіс Е.Ж. ДІН МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ СОҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	432
Жеңіс Ж.Ж. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ЙАССАУИ ОРЫНЫ	442
Жуматай С. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕБЫВАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ В ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССИИ (НА ПРИМЕРЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СУДЕБ ФРОНТОВИКОВ ИЗ КАЗАХСТАНА)	455
Imomov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN FOREIGN SOURCES: A HISTORICAL ANALYSIS OF THE WORKS OF GERMAN, FRENCH AND RUSSIAN HISTORIANS	465
Кузембайұлы А., Абиля Е. ДУХОВНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД	478
Kyrkymbekova A., Nurat I. PARADIGMATIC FEATURES OF STUDYING THE SPIRITUAL AND MORAL EVOLUTION OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF SOCIALIZATION PROCESSES, IDEOLOGICAL PRINCIPLES, AND WORLDVIEW CONCEPTS.	490
Рахмонов Х.Х. ФОРМИРОВАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ	507
Сатенова М.Р. КАЗАХСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ	517
Сиддиков М.Б. СОСТОЯНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	528
Tergembay K., Beisembayeva A. EXTREME JOURNALISM AND DIGITAL REPRESENTATION OF HISTORICAL EVENTS	537
Тлеубекова Г.Б., Калиева Б.Т. XIX ҒАСЫР АЯҒЫНДАҒЫ СВЕҢ ГЕДИННІҢ ОРТА АЗИЯҒА САЯХАТЫ: «АЗИЯ АРҚЫЛЫ» («THROUGH ASIA») ЕҢБЕГІНІҢ НЕГІЗІНДЕ	550
Шмыт З. ДРУГИЕ ПОЛЯКИ. ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛЯКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЗНАНСКИХ ЭТНОЛОГОВ 1990-Х ГОДОВ	563
Ergashev S.M. SOURCE STUDIES OF THE HISTORY OF THE BUKHARA EDUCATION SYSTEM (1920s)	575
Ярматов О.Ш. ИЗ ИСТОРИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНЫХ СЛАВЯН И ЯПОНСКИХ ПОДДАННЫХ)	584

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.